

KEEPING FAITH MUSLIM-CHRISTIAN COUPLES AND INTERRELIGIOUS DIALOGUE¹

PROBLEEMSTELLING

In het debat dat na 11 september 2001 in Nederland losbarstte over de (on)mogelijke positie van de islam in de moderne Westerse samenleving bleek het opnieuw: moslim burgers en de overige bewoners van Nederland hebben grote moeite elkaar werkelijk te verstaan. Jarenlang heb ik gewerkt op het terrein van de interreligieuze dialoog en telkens opnieuw viel het me op dat de prachtige term 'dialoog' met alles wat ze suggereert (we zullen goed naar elkaar luisteren; we praten op voet van gelijkwaardigheid; we staan open voor correcties van de ander; het gesprek met de ander kan mij verrijken) in feite helemaal niets met de praktijk te maken heeft. Men praat wel over begrip, maar begrijpen doet men elkaar beslist niet. Er is weinig echte dialoog tussen moslims en christenen in Nederland, terwijl zo'n dialoog met het oog op de opbouw van een vreedzame samenleving dringend geboden is.

De oorzaken voor het ontbreken van werkelijke dialoog zijn gemakkelijk aan te wijzen. Er zijn bijvoorbeeld wel mooie woorden over gelijkwaardigheid, maar in feite bestaan er grote machtsverschillen tussen de partijen, en moet de minst machtige zich eenvoudigweg aanpassen. Cultuurverschillen brengen met zich mee dat moslims die niet in Nederland zijn opgegroeid en ook hun kinderen, die van huis uit een andere cultuur hebben meegekregen, op een andere manier communiceren dan in de dominante cultuur gebruikelijk is, met alle misverstanden van dien. Als relatief recente migranten hebben moslims een andere agenda, met andere prioriteiten dan het zoeken van een gesprek met andersdenkenden. Nederlandse christenen en allochtone moslims staan niet als onbeschreven blad in de ontmoeting. Ze voeren aan beide kanten beelden van de ander met zich mee die getekend zijn door een geschiedenis van oorlog, concurrentie en kolonialisme.

De oorzaken voor het ontbreken van werkelijk begrip zijn dus gemakkelijk aan te wijzen. Minder gemakkelijk is het om voorwaarden voor een begripsvolle dialoog te scheppen. In de praktijk blijkt dan ook dat moslims en christenen (en andere niet-moslims) elkaar in de Nederlandse context negeren. Ze leven, soms meer, soms minder vreedzaam, langs elkaar

¹ G.M. Speelman, *Keeping Faith. Muslim - Christian Couples and Interreligious Dialogue*, Zoetermeer: Boekencentrum 2001.

heen. Af en toe is er een kleine eruptie van debat. Er doen zich incidenten voor rond hoofddoeken, homo's en vrouwen, waardoor aan geïnteresseerde Nederlandse intellectuelen duidelijk wordt gemaakt welke diepe kloven er gapen tussen moslims en de rest van Nederland en waardoor moslims eens te meer beseffen hoe weinig welkom zij hier in Nederland zijn. Dan gaat het langs elkaar heen leven weer verder.

Vanuit mijn praktijkervaring met het interreligieuze contact (voorlopig laat ik het woord 'dialogoog' in de ijskast) kwam ik op de vraag: onder welke voorwaarden of op welke momenten is een gesprek tussen mensen van verschillende religies en culturen wel mogelijk? Door mijn werk in contact gekomen met partners in islamitisch-christelijke huwelijken kwam ik op het idee dat zij ons misschien verder op weg kunnen helpen in het denken over de vraag onder welke voorwaarden communicatie tussen mensen van verschillende cultuur en religie leidt tot meer wederzijds begrip. Ze zijn ervaringsdeskundigen bij uitstek. Immers, als je met elkaar getrouwd bent is het aangaan van een gesprek onvermijdelijk. Je kan elkaar niet volkomen negeren, zoals dat wel vaak gebeurt in andere contexten waar moslims en christenen dezelfde woonplaats delen.

Om meer te weten te komen over de voorwaarden van begripsvolle communicatie wilde ik in eerste instantie weten hoe deze partners binnen hun huwelijk met elkaar communiceerden. Immers, als ik van hen te weten kon komen wanneer ze het idee hadden dat ze elkaar begrepen, zou ik daaruit misschien conclusies kunnen trekken die meer algemeen geldend waren. In mijn proefschrift wordt dan ook een verkennend onderzoek gepresenteerd over de communicatie tussen partners in religieus gemengde huwelijken. Specifiek wordt een aantal partners in Nederlands-Egyptische huwelijken onderzocht. Centraal staat de vraag: *'Welke vormen van communicatie door mensen van verschillende geloofs- en culturele identiteiten die met elkaar getrouwd zijn leiden tot wederzijds verstaan?'*

Ik deed mijn onderzoek niet als sociologe, psychologe of historica, maar als praktisch theologe. Mijn invalshoek is de *geloofsidentiteit* van christenen en moslims. Dat houdt in dat mijn onderzoek reflecteert op de verhouding tussen het geleefde geloof enerzijds en de normatieve traditie anderzijds. Voor mij zijn de geloofsopvattingen van partners in interreligieuze huwelijken op te vatten als een vorm van 'theologie' van niet-professionele theologen.

In de theoretische hoofdstukken (hoofdstuk 2-6 van het proefschrift), die gaan over hermeneutische vragen, cultuurverschil en communicatiepatronen, stel ik telkens weer de vraag aan de orde: hoe kan men zo communiceren dat men tot werkelijk begrip komt? Ook kijk ik naar de manier waarop mensen

de geloofstraditie waarin ze zijn opgegroeid integreren in hun levensverhaal. Dat is nodig om hun leven te rechtvaardigen voor God.

IDENTITEIT

Het begrip 'identiteit' speelt in mijn onderzoek uiteraard een belangrijke rol. Iemands geloofsidentiteit is niet los verkrijgbaar. Zij zit ingebed in de opvoeding, die een jongen of meisje socialiseert als man of vrouw die bij een bepaalde etnische groep hoort en de manieren van een bepaalde cultuur krijgt ingeprent. In de communicatie met hun partner zijn de mensen van mijn onderzoeksgroep ook altijd in onderhandeling over hun eigen gelovige identiteit en die van hun partner. Identiteit krijgt vorm in de interactie met anderen. Dat gebeurt deels door de eigen identiteit te contrasteren met die van anderen ('anders dan...' -identiteit), deels door de overeenkomsten tussen de eigen identiteit en die van anderen te benadrukken ('hetzelfde als...' -identiteit). Beide processen van identiteitsconstructie vinden voortdurend plaats op vele verschillende niveaus. In hoofdstuk 2 van het proefschrift worden etnische, cultureel/religieuze en persoonlijke contextniveaus van identiteit onderscheiden. De contextniveaus staan met elkaar in verbinding: iemands primaire opvoeders introduceren hem/haar in de sociale en culturele wereld waarin z/hij thuishoort. Culturele identiteit wordt overgedragen op personen met behulp van de *habitus*: bepaalde aangeleerde lichaamshoudingen en psychologische barrières. Religie fungeert onder andere als legitimering van culturele *habitus*. Zolang de *habitus* vanzelfsprekend is, zijn mensen zich er niet van bewust. Bourdieu² spreekt in dit verband van 'doxa': dat wat zich (vanzelfsprekend) voordoet. Het vanzelfsprekende verandert als mensen geconfronteerd worden met mensen uit andere culturen. Dan moet hun bestaande visie op de werkelijkheid verdedigd worden. Als zich naast de doxa heterodoxie voordoet, ontstaat uit de verdediging tegen heterodoxie orthodoxie.

De rechtvaardiging die mensen aanvoeren voor hun visie op de werkelijkheid leidt tot het ontstaan van gesystematiseerde, samenhangende symbolische universa, waarin hun kijk op de wereld met behulp van religieuze symbolen verdedigd wordt. Religieuze tradities zijn bewuste verwoordingen en verdedigingen van wat mensen geloven over de werkelijkheid waarin zij leven en over datgene wat van beslissende invloed is op deze werkelijkheid.

Machtsfactoren spelen een rol bij de vorming van identiteiten: sommige mensen hebben een meer normgevende identiteit dan andere. In iedere

² P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press 1977.

samenleving zijn mensen met wat ik een gestigmatiseerde identiteit noem in het nadeel. Varianten van stigma's zijn: afwijkende lichaamskenmerken (handicap, andere huidskleur), afwijkende culturele stijl, subdominante sekse. Ik ga in op de vraag welke invloed stigmatisering heeft op identiteitsconstructies van partners in gemengde huwelijken. Hierbij maak ik gebruik van feministische en anti-racistische theorieën over gestigmatiseerde identiteit en onderzoek ik hun onderlinge verhouding.

Een belangrijke ervaring van partners in gemengde huwelijken - en van alle mensen die diepgaand mensen van andere religies en culturen ontmoeten - is dat hun eigen culturele en ook religieuze identiteit onderworpen is aan veranderingsprocessen. Ze komen niet als dezelfde gelovigen uit de dialoog als ze erin gingen. Dat deze ervaring authentiek is wordt door sommige theologen bestreden. Zij beweren dat religies niet in staat zijn diepgaand te veranderen. Als gelovigen dus veranderingen in hun geloofsidentiteit ervaren, zijn die veranderingen als niet-authentiek te kenschetsen. De theoloog Lindbeck³ betoogt dat religies te vergelijken zijn met culturen; net als culturen vertonen ze grote stabiliteit. Religies zijn daarom vrijwel onveranderlijk van structuur. Twee cultureel antropologes, Strauss en Quinn,⁴ stellen echter dat culturen wel degelijk veranderen onder invloed van de veranderingen die individuele cultuurdragers ondergaan. Ze maken daarbij gebruik van de schematheorie. Waarnemingen worden cultureel ingekleurd door de schema's van waarneming die met de culturele habitus gegeven zijn. Cultuurdragers brengen echter in de loop van hun leven wijzigingen aan in de schema's waarmee ze de werkelijkheid waarnemen. Als veel cultuurdragers soortgelijke wijzigingen meemaken in hun waarnemings-schema's verandert geleidelijk de cultuur en dus ook de cultureel bepaalde habitus. Ik stel dat deze veranderingen ten dele een gevolg zijn van bewuste keuzes van cultuurdragers. Mensen zijn in staat keuzes te maken met betrekking tot hun leven.

Vervolgens wordt de vraag opgeroepen wat voor personen blijvend is in hun veranderende identiteit. Veranderingen roepen bij de personen die ze ondergaan vragen op, ze bedreigen hun integriteit. Mensen zijn op zoek naar een stabiele, onveranderlijke kern van hun eigen identiteit. Verandering kan aanvoelen als verraad. De filosoof Paul Ricoeur gaat in op de vraag in welk opzicht de persoonlijke identiteit gelijk blijft temidden van alle veranderingen. Hij maakt onderscheid tussen persoonlijke identiteit opgevat

³ G.A. Lindbeck, *The Nature of Doctrine. Religion and Theology in a Postliberal Age*, Philadelphia: Westminster Press 1984.

⁴ C. Strauss and Naomi Quinn, 'A Cognitive/Cultural Anthropology', in: R. Borofsky (ed.), *Assessing Cultural Anthropology*, New York: McGraw-Hill 1994, 284-299.

als 'hetzelfde zijn', idem-identiteit en als 'zichzelf zijn', ipse-identiteit. Zelfs als iemands idem-identiteit - de habitus die z/hij heeft opgebouwd - verandert in de loop van de tijd, kan z/hij desondanks loyaal blijven aan de richting van leven die z/hij ooit heeft gekozen. De keuzes die ten grondslag liggen aan het zelf geven richting aan het plot van het levensverhaal dat men anderen vertelt. De vraag naar de loyaliteit aan de ooit gekozen richting is relevant voor partners in een religieus gemengd huwelijk: ze hebben de behoefte loyaal te zijn aan het geloof waarin ze zijn opgegroeid én aan de partner aan wie ze trouw beloofd hebben. Ook religieuze tradities zoals christendom en islam hebben een 'gevoel van richting' dat hen onderscheidt van andere religieuze tradities.

COMMUNICATIE

Een ander kernwoord in mijn proefschrift is communicatie. Ik zie communicatie als een relatiegerichte activiteit, waarbij telkens ook over de identiteit van de communicatiepartners onderhandeld wordt. Het maakt voor de betekenis van een communicatie-uiting verschil of hij bijvoorbeeld begrepen moet worden tegen de sociaal-culturele achtergrond van de gesprekspartners, of tegen de achtergrond van de familierelatie die zender en ontvanger van de boodschap met elkaar hebben. Zender en ontvanger kunnen van mening verschillen over het contextniveau waarop een communicatie-uiting begrepen moet worden en daarover onderhandelen.

Partners in interreligieuze huwelijken onderhandelen ook over dagelijkse praktijken. Daarbij kunnen ze verschillende soorten compromissen bereiken. Compromissen als zodanig leiden niet altijd tot consensus of begrip. Partners in interreligieuze huwelijken kunnen ook compromissen bereiken over praktijken zonder dat ze elkaar goed verstaan hebben. Dit leidt tot de vraag welke doelen communicatie kan hebben als elkaar verstaan niet het enige mogelijke doel is. Ik kom tot een classificatie van onderling gerelateerde communicatiedoelen. In het kader van mijn vraagstelling ben ik geïnteresseerd in communicatie die 'verstaan' beoogt. Een indicatie voor dergelijke communicatie is het vermogen het perspectief van de gesprekspartner te kunnen innemen. Ik pleit ervoor in interreligieuze dialoog niet altijd te streven naar het hoogst haalbare communicatiedoel (consensus) maar ook te mikken op meer bereikbare tussendoelen, zoals werkbare compromissen op deelterreinen.

In de communicatie tussen Nederlands-Egyptische huwelijkspartners speelt verschil in identiteiten een belangrijke rol. Ze zijn man en vrouw, Nederlander en Egyptenaar, moslim en christen. Deze verschillen beïnvloeden hun communicatiestijlen. In zijn vergelijkend cultuuronderzoek

benoemt Hofstede⁵ een serie problemen waar iedere cultuur mee te maken heeft. Er is een verband tussen de communicatiestijl die in een bepaalde cultuur voornamelijk wordt gehanteerd en de houding die men in die cultuur inneemt tegenover sociale ongelijkheid, de relatie tussen individu en groep, de man-vrouw-relatie en de omgang met onzekerheid. De Nederlandse en de Egyptische cultuur verschillen door de manier waarop ze met deze centrale vraagstukken omgaan.

In Nederland gaan huwelijkspartners meer en meer over naar expliciete vormen van onderhandeling binnen het huwelijk, terwijl in Egypte het ideaal van de harmonische ongelijkheid tussen huwelijkspartners, waarbij men een meer impliciete stijl van communiceren hanteert, veel dominanter aanwezig is.

RELIGIEUS VERSCHIL

Hoe kunnen Nederlandse en Egyptische huwelijkspartners, die verschillende religies aanhangen, loyaal zijn aan de eigen gekozen geloofsidentiteit en tegelijk loyaal aan de partner? Aan de hand van de ervaringen van de christelijke theoloog Dietzfelbinger,⁶ zelf getrouwd met een moslimpartner, laat ik zien dat een apriori gelijkstelling van twee geloofstradities problematisch kan zijn, omdat men het risico loopt de partner aan zich gelijk te schakelen. Anderzijds is het moeilijk loyaal te zijn aan zijn/haar partner ondanks reële verschillen. De praktijkvragen van Dietzfelbinger verbind ik met de theorieën die christelijke theologen hebben over niet-christelijke religies. Sommige theologen leggen het accent op de verschillen, andere op de overeenkomsten tussen religies. Ik behandel twee theologen, Heim en Cobb,⁷ die beide een apriori geponeerde fundamentele overeenstemming tussen alle religies én een apriori veroordeling van andere religies als fundamenteel anders afwijzen. Ik bepleit in hun voetspoor een benadering van 'maximaal inclusivisme', waarin zowel plaats is voor verschillen als voor overeenkomsten. Een houding van maximaal inclusivisme kan partners in een interreligieus huwelijk, bij uitstek religieuze grensoverschrijders, helpen naar twee kanten toe loyaal te zijn.

⁵ G. Hofstede, *Allemaal andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*, Amsterdam: Contact 1997.

⁶ U. Dietzfelbinger, 'Erfahrungen eines Theologen in einer Muslimisch-Christlichen Ehe', unedited Paper presented at the Islam Fortbildungsseminar: "Die Christlich-Muslimische Ehe", München 16-20 januari 1989.

⁷ M.S. Heim, *Salvations. Truth and Difference in Religion*, Maryknoll: Orbis Books 1997; J. Cobb, 'Beyond "Pluralism"', in: G. D'Costa (ed.), *Christian Uniqueness Reconsidered. The Myth of a Pluralist Theology of Religions*, Maryknoll: Orbis Books 1990, 81-95.

ANALYSE

In het tweede deel van het proefschrift wordt een kwalitatieve analyse gegeven van interviews met negentien Egyptisch-Nederlandse respondenten met gebruikmaking van de in het eerste deel ontwikkelde begrippen. De vragen die ik aan deze deelnemers aan het onderzoek stelde, zijn deels ontleend aan de begrippen die ik in het theoretische deel van het proefschrift verder uitwerkte. Ik probeerde de interviews wel zoveel mogelijk 'open' te houden. Het resultaat van deze werkwijze was dat ik na het uittypen van de tekst van de interviews bleef zitten met een lawine van verhalen. Verhalen over hoe het is op te groeien in een Egyptisch dorp, welke rol de strenge vader speelde bij de zondagse kerkgang op de Veluwe, hoe het voelde om voor het eerst een kind te krijgen en hoe deze ervaring de visie op God veranderde, de ergernis over de ruzie die men net gisteren met de partner had gehad over de opvoeding van de kinderen, enzovoort. Die zee van verhalen heb ik vervolgens streng gereduceerd door de antwoorden te classificeren als behorende tot bepaalde types. Duidelijk bleek de samenhang tussen het wereldbeeld dat men als gelovige moslim/christen heeft (iemand's 'geloofsstijl' heb ik dat genoemd) en de manier waarop men in het dagelijks leven communiceert ('communicatiestijl'). Bepaalde geloofsstijlen hebben eerder een open, op begrip gerichte communicatiestijl tot gevolg dan andere. Er bestaat dus verband tussen de wijze van communiceren, geloven en omgaan met verschil enerzijds en de mate waarin men erin slaagt elkaar als partners wederzijds te verstaan anderzijds. Ik onderscheid:

1. *'Kritische gelovers'*: mensen die in sommige opzichten afstand nemen van de dogma's en regels van hun geloof en die geloof vooral beleven in het licht van rechtvaardige relaties tussen mensen;
2. *'Regelgelovers'*: mensen met een geloofsstijl waarin kritiek op onderdelen van de religieuze traditie als bedreigend wordt ervaren en het correct volgen van de regels van het geloof de geloofsbeleving kleurt;
- 3- *'Overgegevenen aan de wil van God'*: mensen die hun individuele relatie met God centraal stellen in hun geloofsbeleving en daaraan een sterk gevoel verbinden dat God hun leven stuurt.

Als ik de manieren van communiceren van deze drie groepen gelovigen met elkaar vergelijk kom ik tot de conclusie dat met name bij de eerste groep, die van de kritische gelovers, mensen te vinden zijn die in staat zijn het perspectief van hun partners te verwoorden op een voor die partners herkenbare manier. Ze kunnen werkelijk begrijpen waar het hun partner om gaat in het geloof. Anderzijds bleek dat mensen die partners hadden met een dergelijke geloofsstijl zich ook sneller begrepen voelden door hun partner.

‘Wederzijds begrip’ (datgene waar ik naar op zoek was in mijn onderzoek) is dus gerelateerd aan deze geloofsstijl.

Er is een minder eenduidige relatie tussen wederzijds begrip en de manier waarop men *verschillen* met de partner benadert. Ik kom tot de conclusie dat sommige respondenten in hun communicatie met hun partners tot begrip komen door de nadruk te leggen op overeenkomsten, terwijl anderen zich in het perspectief van hun partner kunnen verplaatsen terwijl ze nadruk blijven leggen op verschillen.

KEEPING FAITH: LAWRENCE EN MARIANNE

In het slothoofdstuk, hoofdstuk 9, geef ik aan de hand van meer uitgediepte portretten van vier echtparen aan, hoe deze partners een eigen ‘theologie’ van hun dialoog met hun partner hebben uitgewerkt. Als praktische theoloog was ik er immers al in het begin van mijn proefschrift van uitgegaan dat gelovige leken hun eigen vormen van theologie hebben. Dat geldt minstens ook voor partners in interreligieuze huwelijken. Zij hebben behoefte aan eigen vormen van theologisch doordenken van twee verschillende dingen: *de veranderingen* die ze hebben ervaren in hun geloofsovertuiging en *de verschillen* die ze ervaren met hun partner. Zowel als het gaat om het theologisch/ gelovig verantwoord worden van veranderingen in hun geloof als wanneer het gaat om het reflecteren op religieuze verschillen gaat het om een ‘*dubbele loyaliteit*’. Vandaar dat ik mijn boek ‘Keeping Faith’ heb genoemd. Hoe konden deze specifieke deelnemers aan dit onderzoek naar hun eigen opvatting loyaal blijven aan hun partner én aan hun geloof? Hoe waren ze in staat tot ‘keeping faith’ (je woord houden, trouw blijven) aan hun partner én ‘keep their faith’ (hun geloof bewaren)? Daar had ieder van de participanten aan het onderzoek een eigen, persoonlijk gekleurd verhaal bij. Helaas is een proefschrift niet altijd het beste forum om dergelijke verhalen tot hun recht te laten komen. Slechts vier verhalen van de vele duizenden heb ik een paar pagina’s de ruimte gegeven.

Eén daarvan is het verhaal van Marianne en Lawrence. Voor Marianne, die in een gelovig gereformeerd milieu opgroeide, heeft geloven alles te maken met de bijbelse roep om recht en gerechtigheid. Ze zette zich tijdens haar studie in Amsterdam dan ook in voor de rechten van illegale migranten. Zo ontmoette ze Lawrence. Voor haar ging er een wereld open door die ontmoeting. Ze beseft hoe beperkt tot nu toe haar visie op geloven was geweest, hoeveel vooroordelen ze nog met zich meedroeg. Haar idealen voor een betere wereld probeert ze in praktijk te brengen. Marianne werkt voor een ideële organisatie en studeert tegelijk.

Voor Lawrence was de migratie vanuit zijn geboortestad Cairo naar Amsterdam een groot avontuur. Via Marianne kwam hij in aanraking met christenen die liberaal en mondiaal dachten. Door die contacten staat hij kritisch tegenover moslims in zijn geboorteland die de islam honderd jaar terug willen draaien. Islam betekent voor hem: vrede hebben met je naasten en vechten tegen onrecht. Lawrence heeft in Nederland een serie ongeschoolde baantjes gehad (hoewel hij in Egypte aan de universiteit studeerde) en is sinds een paar jaar huisman. Lawrence en Marianne hebben geen kinderen.

Als ik met ze praat, valt me op dat ze over geloof nauwelijks meningsverschillen hebben. Maar ze hebben grote moeite elkaar te begrijpen als het gaat over de inrichting van hun nieuwe huis. Volgens Lawrence kan Marianne maar niet begrijpen dat het belangrijk voor hem is te wonen in een huis dat comfortabel, enigszins luxueus ingericht is. Een huis waar hij zonder gêne gasten kan ontvangen. Dit onbegrip brengt hij in verband met twee zaken: met het feit dat Marianne altijd heel idealistisch is, gericht op de armoede in de derde wereld en een sobere levensstijl én het feit dat hij zich in haar familie nog steeds niet welkom voelt, een vreemde eend in de bijt.

Marianne benoemt het conflict over de huisinrichting anders: voor haar heeft het te doen met een zekere hang die Lawrence heeft naar succes en prestige. Dit is iets waar zij niet goed mee uit de voeten kan. Voor Lawrence drukken mooie meubels iets uit van 'succes hebben'. Voor haar zijn mensenrechten belangrijker dan status.

Het voortgaande debat tussen Marianne en Lawrence over dit schijnbaar triviale punt onthult een verschil in visie over wat werkelijk belangrijk is in het leven. Lawrence is als moslim opgegroeid in een cultuur en religie waarin het geven en ontvangen van gastvrijheid, dus het comfortabel ontvangen van gasten thuis, een centrale notie is. Bovendien is - juist in een samenleving waar het hem (door zijn schoonfamilie en anderen) moeilijk wordt gemaakt zich thuis te voelen - het inrichten van een huis op een comfortabele manier van cruciaal belang. Een bijkomend probleem kan zijn dat Lawrence vanwege zijn positie als huisman ook economisch afhankelijk is van zijn partner. Terwijl voor Marianne met haar calvinistische achtergrond soberheid niet alleen een middel, maar ook een doel in zichzelf is. Volgens haar is een centrale notie van het geloof nu juist dat je afziet van materiële status en prestige.

Verskil in geloof zit voor partners als Lawrence en Marianne niet zozeer in de dogma's over de Drie-eenheid of openbaring, maar veel eerder in de inrichting van hun dagelijkse leefomgeving. Voor mij is een belangrijk inzicht dat ik met mijn onderzoek heb gewonnen hoe door zoiets als inrichting telkens weer de centrale noties van het geloof heen schemeren.

WINST OF VERLIES?

Een andere vraag die ik in het slothoofdstuk bekijk is de vraag of de veranderingen die partners in gemengde huwelijken hebben ondergaan in hun geloofsbeleving door hen als positief of als negatief worden ervaren. Telkens weer worden de veranderingen door hen tegen het licht gehouden en geëvalueerd, met een verschillende uitkomst. Je kan, zo blijkt, als gelovige moslim of christen *verliezen* bij de confrontatie met een ander geloof, een andere cultuur. Met name noemen participanten dingen op die men kan duiden als verlies van vanzelfsprekendheden en verlies van gemeenschapsgevoel. Het geloof is niet langer vanzelfsprekend. Zo'n verlies van vanzelfsprekendheden kan bevrijdend zijn, maar ook vervreemdend. Het besef dat de 'doxa' van je geloof verdwenen is, dat je nooit meer zonder vragen en tegenwerpingen kan geloven, roept twijfels op. Egyptische participanten aan het onderzoek zeggen bijvoorbeeld dat ze hun kinderen niet op dezelfde vanzelfsprekende manier als moslims kunnen opvoeden hier in Nederland, met een andersgelovige partner, als ginds in Egypte. Ze moeten naar hun kinderen toe uitleg geven, argumenten aanvoeren om de zinnigheid van hun geloof te onderbouwen, waar dat vroeger niet nodig was. Hierdoor ontstaan bij henzelf ook twijfels; het geloof wordt minder vast en dat doet pijn. Veel participanten klagen bovendien dat ze vervreemd zijn van hun geloofsgemeenschap (of die nu christelijk is of islamitisch), waar mensen nog op een veel vanzelfsprekender manier geloven. Ze voelen zich als eenling in de geloofsgemeenschap staan, met een unieke ervaring die door anderen niet gedeeld wordt. Het kost moeite om een nieuw klein gemeenschapje te bouwen, bijvoorbeeld door andere paren te ontmoeten die ook gemengd getrouwd zijn.

Winst is er echter ook. Participanten aan mijn onderzoek zeggen dingen als: 'Ik heb een bredere kijk gekregen op het geloof: God speelt ook een rol in het leven van mijn Nederlandse schoonfamilie, God is groter dan ik vroeger dacht', 'Ik ben mijn geloof meer gaan relativiseren, daardoor ben ik allerlei ballast van vroeger kwijtgeraakt' of 'Door mijn Egyptische schoonfamilie heb ik andere waarden leren kennen, zoals gastvrijheid, die nu ook mijn waarden zijn geworden'. De inhoud van geloof kan veranderen als je vraagtekens gaat zetten bij vanzelfsprekendheden. De visie op Jezus in de christelijke traditie, de rol van de shari'a, het islamitisch recht in de visie van moslims, komen op de helling te staan. En dat kan ervaren worden als verrijkend en verdiepend voor het eigen geloof.

Voor het merendeel van de participanten geldt dat ze volgens henzelf per saldo op geloofsterrein gewonnen hebben aan diepgang en reflectie. Wanneer ik teruggrijp op het startpunt van mijn onderzoek, waarin ik partners in

interreligieuze huwelijken als geloofspioniers zie omdat zij meer dan anderen hun geloof hebben leren bereflecteren in een sterk interreligieuze context, is deze winst- en verliesrekening hoopgevend. Christenen en moslims en vele anderen zullen immers in de toekomst in toenemende mate te maken hebben met mensen van andere culturen en religies. In het huidige debat over multicultureel Nederland wordt telkens gewezen op de verlieskant van deze situatie. Uit mijn onderzoek blijkt dat gelovige individuen er ook winst uit kunnen halen.